

RAZREDNA LOGIKA V KRALJEVINI JUGOSLAVIJI KOT PERIFERIJ FAŠISTIČNIH SISTEMOV**

Povzetek. Članek obravnava ekonomske in politične preobrazbe v pozni kraljevini Jugoslaviji (Dravski banovini) v luči historičnomaterialistične problematike družbenih razredov, kakor tudi problema umestitve tega prostora v globalni delitvi dela. Po naši tezi je kraljevina Jugoslavija sodila na periferijo evropske polperiferije, to pa so sestavljali fašistični sistemi. V kraljevini Jugoslaviji centralnim in lokalnim elitam ni uspelo izpeljati nobenega političnega/gospodarskega projekta, skoz katerega bi lahko učinkovito prakticirale svojo razredno dominacijo. V tem kontekstu posebej obravnavamo socialno in politično doktrino katolicizma v Dravski banovini in poudarjamo pomen razlike med njegovim razumevanjem korporativizma in na videz podobno centralistično paradigmo.

Ključni pojmi: marksistična teorija razredov, jugoslovanska revolucija, antisistemska gibanja, fašizem, komunizem, politični katolicizem, korporativizem

Uvod

V pričujočem članku se bomo ukvarjali s problemom pogojev razredne dominacije elit Dravske banovine v zadnjem obdobju obstoja kraljevine Jugoslavije, torej času od diktature kralja Aleksandra (1929) do aprilske vojne (1941). V podatkovnem pogledu se bomo naslonili zlasti na ekonomsko-zgodovinopisna dela Franceta Kresala, Žarka Lazarevića in Hansa Joachim-Brauna; v konceptualnem pogledu na kratko razpravo sociologinje Mojce Novak, ki je ekonomske razsežnosti družbenih sprememb na Slovenskem med 18. in 20. stoletjem obravnavala kot tipičen primer periferne agrarne transformacije; v teoretskem pogledu na teorijo družbenih razredov Nicosia Poulantzasa in Wallersteinovo teorijo svetovnih-sistemov; v idejno-političnem-predteoretskem pogledu pa bomo izhajali iz nadvse zanimivega članka revolucionarja Borisa Kidriča, ki je v analizi konkretne situacije – faze

* Lev Centrih, doktor znanosti s področja sociologije.

** Izvirni znanstveni članek.

konsolidacije fašistične in nacistične okupacije Dravske banovine – v grobih potezah prikazal specifični problem lokalne, periferne elite, katero je sestavljala kapitalistična gospoda, ki pa ni bila zmožna operativno prakticirati razrednega gospodarstva. Zagovarjali bomo tezo, da elite Dravske banovine (kot tudi jugoslovanske elite nasploh) niso bile zmožne operativno funkcionirati kot razred zato, ker jim je spodletel politični, gospodarski in ideološki projekt korporativizma, s pomočjo katerega bi lahko, podobno kot v fašistični Italiji in nacistični Nemčiji, učinkovito prakticirale razredno gospodarstvo. V okviru elit Dravske banovine je namreč igrala hegemono vlogo tista frakcija političnega katolicizma, ki je zagovarjala specifično obliko korporativizma, ki je bil zaradi njene avtonomistične, dejansko domačijske doktrine nekompatibilen z monarhistično-centralistično idejo korporativizma; hkrati je bila ta elita odvisna od centralizma, saj brez državne intervencije ni bilo mogoče (vsaj začasno) zaustaviti propada kmečkega in kreditnega združništva, iz katerega je izhajal pomemben del njene gospodarske moči in političnega vpliva. Njeno idejno-politično doktrino bomo podrobneje ilustrirali skozi analizo nekaterih del vplivnega katoliškega filozofa in teologa Aleša Ušeničnika. Poskušali bomo tudi pokazati, da je bilo nerazrešljivo protislovje med katoliškim avtonomizmom-domačijstvom in državnim centralizmom pogojeno z objektivnim položajem kraljevine Jugoslavije v svetu. Osrednji politično-ekonomski problem je v tej državi namreč še vedno predstavljalo kmetijstvo. Po naši tezi ne zadostuje ugotoviti, da je bila kraljevina Jugoslavija del periferije svetovnega sistema, kot v svoji kratki razpravi nakazuje Mojca Novak (Novak, 1996), saj je bila prej periferija evropske polperiferije, ki so jo sestavljali fašistični in polfašistični družbeni sistemi, kar je bistveno zaviralo njeno modernizacijo.

Periferija fašističnih sistemov

Do leta 1938 je delež jugoslovanske zunanje blagovne menjave z Nemčijo dosegel 50 %, z Italijo pa 15 %. Jugoslavija se je ekonomsko tesno povezala z Nemčijo v času sankcij, ki jih je Društvo narodov uvedlo proti Italiji zaradi njene invazije v Abesinijo (Etiopijo) jeseni 1935 in ki se jim je bila pod pritiskom Velike Britanije in Francije primorana pridružiti tudi Jugoslavija. Nevarnega zunanjetrgovinskega deficita z Italijo obe antantni velesili, dotlej tesni zaveznici Jugoslavije, nista bili pripravljene kompenzirati – nacistična Nemčija pač. Že trgovinski sporazum med Jugoslavijo in Nemčijo, sklenjen 1. maja 1934, je Jugoslaviji zagotavljal odkup 60 % deleža celotne žitne proizvodnje, in sicer po cenah, 30 % višjih od cen, ki so tedaj veljale na svetovnem trgu; res pa je, da je bila menjava med državama predvsem klirinške narave, tj. kmetijski izdelki v zameno za industrijske izdelke. Prav tako sta Jugoslavija in Italija septembra 1936, po propadu mednarodnih sankcij,

podpisali trgovinsko pogodbo in tako obnovili medsebojne stike; 23. marca 1937 je to pogodbo nadgradila pogodba o prijateljstvu in sodelovanju, ki sta jo v Beogradu podpisala grof Ciano in ministrski predsednik Stojadinović. Jugoslavija je ob tem priznala italijansko cesarstvo, ki ga je prav takrat razglasil Mussolini (Braun, 1990: 102; Borak et al., 2005: 205, 207; Pirjevec, 1995: 96–100).

Biti periferija¹ fašističnih režimov je v glavnem pomenilo troje: a) izpostavljenost režimu vojaške-civilne uprave kot prve faze pred b) administrativno priključitvijo v fašistično državo-imperij, kar je pomenilo izpostavljenost za kolonizacijo, katero so (zlasti) nacisti načrtovali po zgledu velikih kolonizacij germanskega življa iz visokega in poznega srednjega veka, tj. popoln anahronizem, ki ni bil mogoč brez ukrepov, ki so jih kasneje poimenovali etnično čiščenje/genocid; c) pridobiti status odvisnega, čeprav administrativno suverena ozemlja, katerega gospodarstvo, komunikacije in pogosto tudi oborožene sile so na voljo fašističnim metropolam. Za pridobitev »ugodnejšega« statusa pod c), za katerega si je prizadevala jugoslovanska, kasneje ob okupaciji pa tudi slovenska elita, je bilo treba doseči notranjo stabilnost države, to pa je spodletelo tako kralju Aleksandru z uvedbo 6. januarске diktature (1929) in t.i. septembrske (oktroirane) ustave 1931 kakor tudi sporazumu Cvetković-Maček (1939). Jugoslovanskim elitam se vse do konca ni posrečilo dokončno izpeljati nujno potrebnih reform, ki bi v ekonomskem in upravnem pogledu poenotile državo. Diktaturo kralja Aleksandra je mogoče šteti kot zadnji poskus, ki je v imenu unitarizma, tj. maksimalnega programa hegemonne frakcije jugoslovanske buržoazije, poskušal poenotiti konkurenčne politične in gospodarske elite. Diktatura in oktroirana ustava nista popolnoma odpravili meščanskega političnega življenja, temveč sta ga preoblikovali, saj zaradi ekonomske šibkosti države kraljevi režim niti ob podpori vojske ni mogel vladati sam in se je moral še naprej zatekati h kompromisom; ni šlo za to, da bi poskušal moteče elemente preprosto uničiti, temveč bolj za to, da bi njihove konflikte preselil na raven, kjer bi bili preglednejši in bolj obvladljivi. Vse politične stranke so se bile v obdobju 1931–1933 prisiljene združiti v dve veliki vsedržavni strankarski grupaciji: JNS (Jugoslovanska nacionalna stranka), kamor so vstopali predvsem liberalci, in JRS (Jugoslovanska radikalna stranka), kjer so se združevali konservativci. Spopad med unitaristi in avtonomisti bi se po tem ključu premestil na raven, na kateri bi že zaradi institucionalnega okvira, v katerem so bile prisiljene

¹ Gl. Wallersteinovo členitev svetovnega gospodarstva na center, pol-periferijo in periferijo (Wallerstein, 1974: 15–8, 67–129, 347–57). Prim. tudi Arrighijevo in Saulovo analizo kompleksnih odnosov med centrom in periferijo svetovnega kapitalizma, ki sta jo avtorja v šestdesetih letih opravila na primeru Južnoafriške republike (JAR). Periferija lahko namreč opravlja svojo funkcijo v globalni delitvi dela le tako, da tudi sama razvije regionalne centre z lastno periferijo (Arrighi in Saul, 1969: 146–7). V našem primeru to velja tudi za pol-periferijo, tj. nacistično Nemčijo in fašistično Italijo.

delovati stranke, dejansko ne bil več smiseln.² Povedano drugače: zaradi šibkosti države je bil kraljevi režim dilema med avtonomizmom, v katerem je videl pot v katastrofo, in unitarizmom prisiljen reševati oziroma obvladovati na politični ravni. Analogno je potekal poskus združitve vseh sindikatov v enotno državno – prorežimsko organizacijo Jugoslovanska delavska zveza (Jugoras), ustanovljeno leta 1935, ustanovljeno pa je bilo tudi vsedrjavno patriotsko in telovadno gibanje Sokol, zaradi katerega je bil ukinjen katoliški Orel. Uspeh je bil pičel: prav v tem času, v letih 1935–1936, je prišlo do vala stavkovnega gibanja, na katerega je režim odgovoril šele leto pozneje z uredbo o minimalnih mezdah, in tudi tu je bila razvidna težnja po centralizaciji, tokrat povsem po korporativnem zgledu. Uredba o minimalnih mezdah iz februarja 1937 je predvidevala določitev minimalne mezde na vsedrjavni ravni, ki so jo bani za svoje pokrajine smeli v predpisani meri spremeniti; v primeru spora je uredba še predvidevala poravnalni postopek, ki ga je na prvi stopnji vodilo okrajno glavarstvo, oziroma arbitražo, ki so jo sestavljali uradnik, ki ga je imenoval ban, in po dva zastopnika delavcev in »delodajalcev«; v tem času so bile stavke prepovedane, razsodbe pa obvezujoče. Do popolnega oktroiranja kolektivnih pogodb zaradi odpora delavskih gibanj ni prišlo; Jugoras kljub tendencam ni ostal edina delavska strokovna organizacija, čeprav je obstajal načrt, da bi mu podredili vse delavske ustanove (Kresal, 1998: 305–9). Tako kljub pritiskom in grožnjam niso ukinili krščanskosocialistične Jugoslovanske strokovne zveze, ki se je v tistem času dokončno razšla s Slovensko ljudsko stranko, ki je ustanovila nov sindikat Zveza združenih delavcev, ki se je pridružil Jugorasu (Borak et al., 2005: 338; Dragoš, 1998: 196–7). Sredi tridesetih let se je začelo razvijati ljudskofrontno gibanje, ki je na različne načine spajalo nasprotnike lokalnih in centralnih elit (Nedog, 1978); režimu – ki ga je vse bolj paraliziral konflikt med centralizmom in avtonomizmom, ki je bil po svoje analogen konfliktu med dualizmom, trializmom in avtonomizmom iz časa stare Avstrije, pa ga kljub represiji ni uspelo zatreti; v tem spopadu moremo tako identificirati dejanski začetek jugoslovanske revolucije. Tudi zadnji poskus preureditve monarhije je doživel neuspeh; sporazum Cvetković-Maček, ki je odprl pot legitimacije nacionalnih partikularizmov, ni prinesel stabilnosti države, prej je ponudil ključ za njeno razkosanje in uvedbo različnih okupacijskih režimov. Usoda nekdanje Dravske banovine je bila zvezana s prej navedenima točkama a) in b). Fašistična Italija, izrazito centralizirana država s šibkim protifašističnim odporom, ki se je takrat (kljub vidnim vojaškim neuspehom v Abesiniji in Grčiji) še vedno kazala kot stabilna in močna industrijska sila,

² *Nova volilna zakonodaja je postavila politične stranke v pomembno odvisnost od političnega centra. Lokalna moč nekdanjih političnih strank je temeljila na uspehu krovne stranke na vsedrjavni ravni; samo zato so slovenski liberalci lahko vladali v Dravski banovini v letih 1931–1935. Gl. Borak et al., 2005: 321–2.*

ni v nasprotju s kraljevim jugoslovanskim režimom po letu 1929 ponudila zasedenemu slovenskemu ozemlju nobene politične koncesije. Vse politične stranke (organizacije) so bile preprosto ukinjene; v administrativnem aparatu so odločilno vlogo pridobili novi italijanski uradniki, obstoječe strukture od škofa, ravnateljev kulturnih in znanstvenih ustanov navzdol in vse do županov pa so bile prve tedne po okupaciji prezaposlene s pisanjem vdanostnih izjav (spomenic) Mussoliniju. Se pravi, novo oblast so lahko zgolj priznali. Vzpostavljena je bila kulturna avtonomija, ki je (v nasprotju z nemškim ali madžarskim zasedenim ozemljem) ohranjala slovenski šolski sistem, ljubljansko univerzo, akademijo, knjižno produkcijo, tisk in gledališča.

Kar zadeva delovanje oblasti, nam meščanski tisk, zlasti časopisa *Slovenec* in *Jutro*, v turbulentnih prvih mescih leta 1941 kljub vsemu izkazuje neko obliko kontinuitete. Natančneje: vendarle se zdi, da se v določenem pogledu ne glede na zgoraj opisane spremembe delovanja oblasti, ki jih je prinesla okupacija, ni prav nič zgodilo. Tudi tu je spogledovanje dela meščanskih elit s fašizmom, ki je bilo v tisku sicer očitno že veliko pred aprilsko vojno in okupacijo, drugotnega pomena; zanima nas nekaj, kar se skoz meščanski tisk najprej prikazuje kot čisti konformizem ne samo v odnosu do fašizma, temveč do vsakega režima, ki v nekem trenutku razpolaga z določeno močjo, četudi kratkotrajno – npr. intervencija generala Simovića po pristopu Jugoslavije k trojnemu paktu. Voditelji osvobodilnega gibanja, najodločneje komunisti, so konformistično politično držo meščanstva v veliki meri prav zaradi njegovega tiska že pred okupacijo označili kot moralno bankrotirano in kapitulantsko. Tovrstna ocena, ki je sicer imela v svojem času nedvomno pomembno politično in mobilizacijsko težo, nas ne more zadovoljiti, zlasti ker dejansko ni zadoščala niti v tistem času. Iz medvojnega pisanja Borisa Kidriča o izdajalski vlogi starih slovenskih elit je razvidno, da so moralne konotacije (diskvalifikacije), s katerimi osvobodilni tisk nikoli ni skoparil, pri nekoliko natančnejši analizi potrebovale dopolnilo, ki ga je voditelj slovenskega osvobodilnega gibanja in revolucije poiskal na terenu znanosti – logike. Tako je maja 1941 v članku »Naša nesreča in naša vera« zapisal:

Preteklost se je prelomila; naša domača kapitalistična gospoda, ki se je nekoč penila v nacionalističnih frazah, se je pod gospodstvom tujčeve imperialistične pete do kraja razgalila kot ogabni izdajalec brez mrvice narodnega in človeškega ponosa, brez trohice sramu. Poklonitev slovenskih vojakov italijanskim okupatorjem je zgolj logičen, čeprav gorostasno sramoten zaključek 23-letne gosposke politike ([Kidrič,] 1941/1962: 37).³

³ Uredniki prve knjige *Dokumentov ljudske revolucije v Sloveniji*, iz katere članek navajamo, so v opombi zapisali, da je avtor verjetno Boris Kidrič.

Še izrecnejši je bil Kidrič leto dni zatem v članku »Revolucionarni razvoj slovenskega narodnoosvobodilnega gibanja«:

Slovenska narodna revolucija se razvija po logiki in potrebi dosedanjega boja za osvoboditev, združitve in samoodločbo slovenskega naroda. Da pa v notranji družbeni logiki take borbe igrajo odločilno vlogo prav razredni momenti, je neizpodbitno dokazala slovenska peta kolona iz obeh tradicionalnih političnih taborov, ki je iz reakcionarnih razrednih razlogov prišla na pot izdajstva nad lastnim narodom, čeprav je Osvobodilna fronta vsenarodno osvobodilno gibanje (Kidrič, 1942/1964: 54).

Kar se na prvi pogled kaže kot čisti apriorizem, je mogoče brati tudi kot markacijo vrzeli na terenu moralne ideologije, kar je zahtevalo iskanje alternativnega pogleda na konkretno politično situacijo. Ne nazadnje je bilo sklicevanje na javno moralo, dobroto in potrpežljivost značilno za meščanski diskurz. Toda preteklost se je po Kidriču prelomila. Država je dramatično razpadla, njeno ozemlje so si razdelile države osnih sil, ki so uvedle različne okupacijske režime. Čez noč so izginila vsa predstavniška telesa nekdanje monarhije, zamenjale so jih civilne in vojaške administracije oziroma marionetne vlade (Hrvaška – Pavelić, Srbija – Nedić), ki so jih imenovalle (ustoličile) okupacijske sile (Mikuž, 1960: 53). Meščanski časniki so vse te spremembe opisovali in interpretirali skoz prizmo nujnosti vzdrževanja javnega reda in miru. Intervencijo generala Simovića pa tudi postavitev Graziolija za visokega civilnega komisarja je bilo v tem pogledu mogoče označiti kot zgodovinska dogodka (trenutka); oba pripetljaja, čeprav povsem drugačna – prvi je zaznamoval gesto odpora proti osnim silam, drugi zmago teh –, sta zaznamovala točko stabilnosti v trenutku, ko so vzniknile okoliščine, v katerih bi lahko nastopil kaos; prvič v primeru izbruha velikega ljudskega nezadovoljstva, drugič ob umiku oziroma izginotju kraljeve vojske iz Dravske banovine. Ni naključje, da je poskušal samooklicani Narodni svet za Slovenijo, ki ga je vodil ban dr. Marko Natlačen, v tem vmesnem času, ko se je usodno zamajal represivni aparat, tj. tik pred konsolidacijo okupacije (12. aprila), z naslednjimi pozivi, med katerimi so bili najbolj poudarjeni tisti, ki so pozivali k redu in miru, ustvarjati videz stabilnosti represivnega aparata:

Nardni svet za Slovenijo naroča: Vse straže, varnostni organi in vojaki, ki pripadajo slovenskim edinicam, naj se označijo s slovenskimi kokardami ali trakovi, ki naj jih vidno nosijo.

Vojaško orožje izročite takoj oblastem! [...] Tistega, ki bi tega ne upoševal, lahko zadenejo zelo hude posledice. To seveda ne velja za tiste osebe, ki so od pristojne oblasti postavljene, da vzdržujejo javni red in mir (Slovenec, 12. 4. 1941).

Čemu takšna volja do reda in miru? Vse kaže, da je najjasnejši odgovor podal prvi uradni razglas italijanskega okupatorja:

Z današnjim dnem prevzemam [div. general Federico Romero] civilno poveljstvo mesta Ljubljane z vso vojaško in civilno oblastjo. Vaša lastnina, vaše šege in navade se bodo spoštovale pod pogojem, da nihče ne napade ali žali oboroženih sil, ki v vaših krajih predstavljajo fašistično Italijo (Službeni list, 16. 4. 1941: 262).

Temu bi pritrnil Boris Kidrič: domača kapitalistična gospoda je bila pripravljena storiti vse za zavarovanje svojih interesov, temelječih na zasebni lastnini, tj. priznati sleherno oblast, ki bi jim zasebno lastnino jamčila. A problem je bil slej ko prej v tem, da slovenska kapitalistična gospoda v nasprotju z elitami evropskega centra in pol-periferije nikoli ni konsolidirala svojega razrednega gospodarstva. Zasebna lastnina je na najabstraktnejši ravni dejansko predstavljala skupno točko različnih buržoaznih frakcij, vendar jih kot taka ni mogla poenotiti. Nasprotno, zasebna lastnina je najprej pravno razmerje, ki predpostavlja pogodbeno enakost med individuumi. Na tej ravni sta si pravzaprav povsem enaka industrialec Hutter in najslabše plačana delavka v njegovi tovarni; oba imata pravico do lastnine in svobodnega sklepanja kupoprodajnih pogodb. Zasebna lastnina kot samostojni dejavnik družbene regulacije je mogoča samo v fikcijah svobodnega trga, ki pa so imele v tridesetih letih celo med liberalci zelo malo pristašev. Konflikta znotraj buržoazije na eni strani in odpora recimo delavcev in kmetov proti njej sama buržoazija ne more doseči kot agent produkcijskega procesa, pač pa lahko to doseže le politika s pomočjo neekonomskih agentov, ki delujejo v t. i. sferi civilne družbe, tj. v aparatu hegemonije (po Gramsciju) oziroma v ideoloških aparatih države (po Althusserju). V tem oziru še zdaleč ni naključje, da je italijanski okupator ponudil ne samo spoštovanje zasebne lastnine, ampak tudi spoštovanje šeg in navad. Se pravi, fašistična Italija je elitam na Slovenskem zagotovila vse razen politike. V nekdanji Dravski banovini nobeni sili ni uspelo poenotiti frakcij vladajočih elit okoli konkretnega projekta, bodisi političnega bodisi gospodarskega, na podlagi katerega bi razredna hegemonija buržoazije mogla biti operativno učinkovita. To se je najjasneje pokazalo v spodletelem poskusu ustanovitve Banovine Slovenije, s čimer bi bil v pretežni meri realiziran avtonomistični program Slovenske ljudske stranke; v gospodarskem, fiskalnem pogledu pa bi prišlo do večje neodvisnosti od centra, kar bi po mnenju sodobnikov blagodejno vplivalo na razvoj slovenskega gospodarstva (gl. npr. Gosar, 1939: 349–68). Natančneje, vsi tovrstni projekti so botrovali poglobljanju cepitev znotraj tradicionalnih političnih grupacij, najusodnejše prav v okviru SLS. Problem SLS je bil v tem, da se je sredi tridesetih let pridružila Stojadinovičevi vladi,

kar je avtomatično pomenilo izvajanje Stojadinovičevega socialno-političnega programa družbene prenove v kriznih letih v okviru centralizma. Promocija stanovsko urejene družbe, ki jo je SLS izvajala prek organizacij, kakršni sta bili denimo Kmečka zveza in Zveza združenih delavcev, in z močno podporo Katoliške akcije, je temeljila na katoliški doktrini korporativizma, ki je zagovarjala premoč cerkvene avtoritete nad državno in je bila kot taka blizu avtonomizmu, medtem ko je Stojadinovičeva centralistična vizija korporativizma očitno iskala vzor pri italijanskem fašizmu, kjer je primat pač veljal državi, ki je težila k likvidaciji ali vsaj nevtralizaciji slehernih nacionalnih in ekonomskih partikularizmov. Priljubljena skovanka »klerofašizem«, ki je nastala v dvajsetih letih, še danes zamegljuje konceptualne razlike, ki pa so bile v tistem času za razcep v političnem prostoru Dravske banovine odločilnega pomena (Dragoš, 1998). Zaradi Koroščevega popuščanja Stojadinoviću se je od SLS odcepila skupina, kasneje znana pod imenom »Stara SLS«, katere voditelja sta bila dr. Anton Breclj in dr. Ivan Stanovnik, in se z zagovarjanjem demokratičnega avtonomizma približala krščanskim socialističnim sindikalistom, ki so se od katoliškega političnega tabora odcepili zlasti zaradi spora glede interpretacije papeške okrožnice *Quadragesimo anno* (Borak et. al, 2005: 394; Dragoš, 1998: 194–209), na kateri je temeljil stanovski koncept njihovih nasprotnikov; obe grupaciji sta ob okupaciji vstopili v Osvobodilno fronto. Protislovno koalicijo med Korošcem in Stojadinovičem je mogoče v predaprilski Jugoslaviji označiti kot paradigmatsko; zanjo je bila značilna igra političnih in gospodarskih koncesij med elitami, ki so destabilizirale državo in zavirale modernizacijske procese v gospodarstvu, se pravi, ohranjale periferni položaj države. Morda je bil še najučinkovitejši centralni gospodarski projekt sanacije kmečkih dolgov, ki je v letih 1932–1936 potekala najprej z moratorijem za odplačevanje teh dolgov, potem s tem, da jih je Privilegirana agrarna banka prevzela pri denarnih zavodih, pri katerih so bili sklenjeni, in naposled z njihovim delnim odpisom (Kresal, 1998: 98–100; Lazarevič in Prinčič, 2000: 149–54). Ti ukrepi so v Dravski banovini predvsem preprečili zanesljiv polom kreditnega kmečkega združništva, ki je predstavljalo nenadomestljivo gospodarsko in politično oporo SLS in političnega katolicizma nasploh, kakor tudi gospodarsko doktrino, na osnovi katere bi bilo po takratnem prevladujočem prepričanju mogoče »presegati vplive zakonitosti kapitalističnega gospodarjenja« (Borak, et. al, 2005: 445). Toda ta »projekt«, s katerim se je država močno zadolžila, je bil mogoč predvsem zaradi večjega nemškega povpraševanja po jugoslovanskih surovinah v drugi polovici tridesetih let, kot nakazuje Mojca Novak (Novak, 1996: 32), in ni predstavljal kake razvojne strategije, pač pa je poskusil v gospodarskem pogledu ohraniti *status quo*. Na to ugotovitev nas napeljujejo tudi tedanje analize vplivnega ekonomista dr. Aleksandra Bilimoviča, ki je rešitev jugoslovanske agrarne prenaseljenosti videl najprej v povečanju zemljiškega

fonda, tj. melioracijami neobdelanih površin, s katerimi bi okrepili obstoječe srednje velike kmetije, v katerih so tedaj videli pravi steber modernega kmetijstva (gl. npr. Bilimovič, 1939). Z drugimi besedami, srednje in velike kmetije niso bile sposobne pokupiti propadla mala kmečka gospodarstva in hkrati populacije teh malih gospodarstev zaradi nerazvitosti ne kratkoročno ne srednjeročno ni zmoгла absorbirati velika industrija. Suspenz kmečkih dolgov je torej le vzdrževal obstoječe stanje, nikakor pa ni ponujal radikalne rešitve, za katero režim navsezadnje ni bil zmožen mobilizirati ustreznih političnih sil. V tem pogledu se Bilimovičev predlog obdelave deviške zemlje kaže kot alternativna strategija modernizacije, ki vsaj v prvi fazi ne bi v ničemer radikalno prizadela obstoječih političnih in gospodarskih akterjev, ki so obvladovali jugoslovansko kmetijstvo, obenem pa bi vsaj začasno na podeželju zadržala presežno populacijo, ki bi jo mesta in velika industrija absorbirala le postopoma. Razmerje političnih sil v državi slej ko prej ni dopuščalo bistveno drugačnega realnega gospodarskega programa. (Dejansko je edini radikalni način za izhod iz tega nezavidljivega položaja v periferni deželi, kakršna je bila Jugoslavija, takrat ponujal zgled sovjetske kolektivizacije.) Država je tako (p)ostajala vse bolj ekonomsko odvisna od fašističnih držav, ki so v času sklepnih priprav na napad na Sovjetsko zvezo potrebovale stabilno periferno zaledje, ki pa ga ta periferna država zaradi šibkosti lastnega fašizma, proti kateremu se je krepil odpor ljudskih množic, ni bila zmožna zagotoviti. Sanacije kmečkih dolgov potemtakem ni mogoče primerjati s projekti, ki so v državah centra in pol-periferije z nevtralizacijo partikularizmov poenotile politične in gospodarske elite.

V Italiji je buržoazija sprejela korporativizem. V Nemčiji je nacionalsocializem s svojim programom ponovne oborožitve sicer evidentno dajal prednost baronom jekla iz Ruhra na račun vseh drugih proizvajalcev, ki so bili odvisni od izvoza in široke notranje potrošnje, a se je ne glede na volilne obljube odločno odpovedal nacionalizaciji bank, železnic, javnega prevoza in produkcijskih sredstev iz časa weimarske republike, prepovedal stavke in uničil sindikate ter delavske stranke. Štiriletni plan, ki so ga v Nemčiji uvedli leta 1936, je ohranjal iniciativo podjetja oziroma kartela, katerega cilj je bil zasebni profit, vendar je država povsem nadzorovala blagovno distribucijo, in sicer zlasti z določanjem cen, racionalizacijo živil in zunanjimi trgovinskimi sporazumi, sklenjenimi predvsem z državami vzhodne in jugovzhodne Evrope.⁴ Raziskovanja fašizma in nacionalsocializma so že zdavnaj opustila

⁴ Denacionalizacija – privatizacija, s katero so nacisti deloma financirali ponovno oborožitev Nemčije, je zajela celo nekatere javne storitve, na primer v celoti t. i. zimsko pomoč (Winter Hilfe), ki je postala institucija nacistične stranke, delno pa tudi socialno pomoč, ki so jo nacisti prek posebne, prav tako lastne organizacije (Nationalsozialistische Volkswohlfart) v precejšnji meri izločili iz pristojnosti občinskih oblasti. Obe instituciji sta se financirali iz donacij, ki so jih morali v denarju ali naturalijah prispevati podjetniki, kmetje in delavci ter nista bremenili državnega proračuna. Nacionalsocialistični korporativizem je

poenostavljeno tezo Kominterne tridesetih let, da je bil fašizem preprosto agentura kapitala, tj. da so bili fašisti oziroma nacionalsocialisti predvsem orodje kapitala, ki je zrušilo že tako gnile demokracije. V sedemdesetih in osemdesetih letih so se glede vloge kapitala pri vzponu fašizma in nacizma pojavile številne nove teze: Hans-Joachim Braun je denimo trdil, da je velekapital omogočil nacistični prevzem oblasti predvsem posredno, s tem ko ni v zadostni meri podpiral weimarske republike. Dejansko so veleindustrialci finančno podpirali vse desne politične grupacije, ki so jih praviloma vodili visoki častniki: plemiči, ki so bili blizu predsedniku feldmaršalu von Hindenburgu; najbližji sta jim bili Stranka nemškega centra (Deutsche Zentrumspartei), ki jo je vodil Franz von Papen, in Nemška nacionalna ljudska stranka (Deutschenationale Volkspartei); nacionalsocialisti pa so bili stranka, katere udarno jedro so sestavljali deklasirani vojni veterani, vodil pa jo je navaden desetnik, ki ni bil niti Nemec, in ki je povrh v tistem času še vedno propagirala nadaljevanje nacionalizacije: zlasti njeno levo krilo (Gregor Strasser) je bilo zagreto za t. i. drugo revolucijo (Braun, 1990: 81). Nacionalizacija je bila takrat najpogosteje pojmovana kot korak v socializem; mnogi na levisi so bili prepričani, da bodo projekti, ki so se navdihovali pri Rooseveltovem New Dealu, omogočili manj boleč prehod v socializem, kot je dotlej izkazovala sovjetska praksa. Seveda so komunisti tovrstnim predstavam odločno nasprotovali.⁵ Nadalje: nemalokrat se je zgodilo, da so v Reichstagu nacisti glasovali enako kot komunisti, denimo proti zvišanju posrednih obdavčitev, ki bi prizadele zlasti segmente prebivalstva z nižjimi dohodki (Braun, 1990: 79). Nacisti zares niso bili logična izbira kapitala. Fritz Thyssen – Vereinigte Stahlwerke AG, tekmeč močnejšega Gustava Kruppa, je bil eden od zgolj dveh veleindustrialcev, ki sta naciste podpirala pred

bil v nasprotju z italijanskim fašizmom omejen na področje socialnega skrbstva – dejansko dobrodelnosti. Njegove poteze je mogoče iskati tudi v paravojaški delovni organizaciji Arbeitsfront in zlasti v organizaciji Reichsnährstand, nikakor pa ga niso poskušali uvajati na ravni industrijskih podjetij. Gl. Bel, 2010: 34–55; Braun, 1990: 79–80.

⁵ *Gl. npr. pogovor med Stalinom in pisateljem Wellsom leta 1934 (Stalin, 1978). Tu je treba dodati, da nacionalizacija v 20. stoletju ni bila vselej pojmovana kot socializacija produkcijskih sredstev, ki naj bi jo operativno izpeljala država kot institucija v korist celotnega prebivalstva, ampak v nekaterih primerih zgolj kot administrativni ukrep, ki naj bi v narodnem gospodarstvu zagotovil prevlado domačega kapitala nad tujim: »Ideja o nacionalizaciji premoženja je mogočna, njene posledice za slovensko gospodarstvo velikanske važnosti. Politična neodvisnost se more le tedaj praktično izvesti, ako je tudi glavno premoženje, ki se nahaja na ozemlju naroda, last njegovih članov. [...] Nikakor pa to ne pomeni, da se mora premoženje, kakor posestva, podjetja itd, poddržaviti, ampak da mora narod stremeti za tem, da postanejo posestva, podjetja narodna.« (Slovenski narod, 11. 6. 1918; nav. po: Lazarevič, 2005: 107)*

Taka je bila politika Kraljevine Srbov, Hrvatov in Slovencev v prvi polovici 20. let, ki pa je zelo hitro doživela neuspeh. Tuji kapitalisti in (vele)posestniki so razmeroma zlahka pridobili državljanstvo Kraljevine SHS oziroma katere koli antantne zavezniške države, zato jih po veljavnih zakonih ni bilo mogoče prisiliti, da bi odstopili deleže svojih podjetij in bank domačim interesentom. Ukrep je dosegel zaželene učinke predvsem v tem, da so številne gospodarske družbe, denimo Trboveljska premogokopna družba, sedeže svojih podjetij z Dunaja preselile v Ljubljano in Maribor.

njihovim prihodom na oblast (Bel, 2010). Zakaj se je Tyssen odločil za Hitlerja? Lahko bi naštevali vse mogoče razloge: od obskurnih bi lahko navedli Hitlerjev pregovorni šarm (njegov hipnotični pogled) in Tyssenovo morebitno sovraštvo do Judov, Romov, prostozidarjev, homoseksualcev in komunistov; morda so ga privlačile nacistične uniforme in koračnice; dobro politično trženje nacistične stranke, ki ji je pač nekako uspelo privabiti bogatega donatorja; vpliv Wagnerjevega mita?; lahko bi si celo pomagali z robinzonado in njegovo podporo povezali s pustolovskim duhom kapitalista, ki ga naprej žene tveganje. S tovrstnim ugibanjem bi lahko nadaljevali v nedogled, a odgovora, ki bi ga bilo mogoče neposredno izpeljati iz logike produkcijskega procesa, ki pretendira na profit, ne bi našli. Bistveno lažje bi rešili analogen problem, ki je v marksizmu desetletja veljal za nerešljivega, namreč zakaj so delavci glasovali za naciste. Če ne zanemarimo in podcenjujemo elementov levičarskega diskurza v nacistični propagandi, pravzaprav ne moremo trditi, da so delavci glasovali proti svojim interesom. Marksistične analize fašizma – med izjemami so bili Klara Zetkin, Antonio Gramsci in frankfurtska šola – so desetletja bolj ali manj sprejemale preprost argument, da so si nacisti delavce pridobili najprej z zvijačo in da so kasneje oblast nad njimi vzdrževali predvsem z golim nasiljem (prim. Dolar, 1982). (Osvobodilno gibanje na Slovenskem je vaške stražarje in domobrance analogno pogosto imenovalo zaslepljence.) Po tem ključu bi kajpada lahko razložili tudi Tyssenovo podporo, češ da so mu nacisti že prej na skrivaj razkrili svoj sleparski načrt, namreč prelomitev predvolilne obljube o nacionalizaciji. Toda četudi bi to držalo – in nobenega dokaza nimamo, da ni bilo dejansko tako –, tovrstna oblika argumentacije dopušča preprosto vprašanje, zakaj bi v nasprotju z naivnimi delavci in omejenimi hribci pameten in spreten poslovnež Tyssen nacistom zaupal, zlasti ker so bili nacisti slej ko prej edina stranka, katere voditelj in ideolog je v svojem delu *Mein Kampf* (Moj boj) odkrito hvalil manipulacijo kot nepogrešljivo sredstvo tehnologije oblasti. Nacisti niso vpeljali diktature čez noč. Hitler je postal kancler v času, ko se je v Nemčiji letno zamenjalo kar nekaj vlad in ko so bile volitve tako rekoč stvar vsakdanjega življenja; njegova stranka je bila sicer najmočnejša v Reichstagu, a ni imela absolutne večine, zato je potrebovala koalicijo z drugimi desnimi strankami. Kazalo je, da bo Hitler prehodni pojav, potem pa so bile razglašene izredne razmere, ki so paralizirale koalicijske partnerje in predvsem omogočile, da se je po Hindenburgovi smrti kanclerska funkcija združila s predsedniško in uničila levo frakcijo nacistične stranke. Sledili so veliki projekti izgradnje avtocestnega omrežja in ponovnega oboroževanja, kar je odpravilo brezposelnost, nürnberški zakoni, že omenjena privatizacija in uvedba štiriletnega plana. Weimarski republiki so velekapitalisti resda odtegnili pomoč, a ne zato, ker jim ideološko ne bi ni ustrezala – ne nazadnje je bila utemeljena na krvavem zatrtju komunistične vstaje –,

temveč predvsem zato, ker ni zmogla ponuditi projekta, ki bi omogočil cirkulacijo kapitala, pri čemer je bil najvidnejši učinek te nezmožnosti milijonska brezposelnost in pavperizacija delavstva in zato še večja politična nestabilnost. Drugače rečeno, kapital, ki je v dobi vzpona fordizma zgubljal in na koncu tudi zgubil delovno silo, je bil lahko samo dvoje: zaklad ali pa staro železo. Krupp, Tyssen in Siemens se niso ukvarjali z zlatarstvom. Nacistični veliki projekti so zagotovili trdno materialno osnovo, skoz katero je bilo delavstvo ponovno mobilizirano v delovno armado, brez katere ne more biti razrednega gospostva, tj. črpanja presežne vrednosti. Nacisti so bili dejansko agentura kapitala, vendar niso bili del enotnega zarotniškega načrta velekapitalistov – takega načrta kapitalisti sami niso (bili) zmožni ustvariti –, ampak sila, ki je bila zmožna ustvariti pogoje, v katerih so kapitalisti skoz režim razredne dominacije (rekompozicije delovne sile) sploh mogli operativno delovati kot razred. Po teoriji Nicosia Poulantzasa, iz katere izhajamo, razredov namreč ni mogoče obravnavati kratko malo kot empirične družbene skupine. Kar zadeva nacistično Nemčijo, bi v nasprotnem primeru slej ko prej morali sprejeti sklep, da so razredi zaradi diktature izginiti oziroma da se je »razredni sistem« enostavno zlomil, kot je denimo trdila Hannah Arendt (Arendt, 2003: 387–410); na primeru Jugoslavije – Dravske banovine pa bi bili prisiljeni po istem ključu podati prenel in predvsem površen sklep, da je omrežje podjetnikov in bankirjev v mestih – kot nam ga denimo zlahka ilustrira fotografija vodstva ljubljanskega velesojma (gl. Borak et. al, 2005: 478) – ter skupine brezimnih vaških oderuhov ob podpori duhovščine in politikov tvorilo izkoriščevalski slovenski razred kapitalistov. Po Poulantzasu razredi v prvi vrsti niso identitetne, statusne skupine, temveč prej entitete, ki skoz razredni boj, ki mu velja epistemološki in politični primat, spreminjajo svoje pojavne oblike; bistveno pa je to, da ta boj istočasno poteka na terenu ideologije, politike in ekonomije (Pulancas, 1978: 12–37). »Uspešen« nacistični projekt veleizgradenj kakor tudi propadla jugoslovanska projekta – preureditev jugoslovanske monarhije bodisi v korporativno državo ali pa v demokratično federalistično ustavno monarhijo in sanacije kmečkih dolgov – bi bilo mogoče identificirati kot vozlišča raznovrstnih družbenih (razrednih) bojev; zgodovina teh projektov nam nakazuje kompozicijo družbenih sil, udeleženih v teh bojih. V tem oziru je razredno pripadnost elit Dravske banovine mogoče identificirati samo skoz razmerje njihovih propadlih perifernih projektov do »uspešnih« projektov razredne dominacije dežel pol-periferije oziroma centra, od katerih so bile te elite odvisne ekonomsko pa tudi idejno-politično; navdihovanje pri fašističnem in katoliškem korporativizmu pač ni bila stvar poljubne izbire akterjev. Razkosanje kraljevine Jugoslavije je tudi na empirični ravni zelo otežilo obravnavo slovenskih kapitalistov kot razreda, saj je država razpadla, in zato nas ne sme presenečati, da je Kidrič takrat lahko govoril zgolj o razredni

logiki, tj. o družbeni strukturi, v kateri je gospostvo slovenske kapitalistične gospode naposled postalo povsem odvisno od prestolnic fašistične polperiferije.

Posebnosti perifernega položaja Dravske banovine

Po Aleksandru Bilimoviču je bil osrednji ekonomsko-politični problem kraljevine Jugoslavije v prenaseljenosti podeželja in zelo nizki donosnosti kmečkih posesti. Četudi je bila v Jugoslaviji najbolj industrializirana prav Dravska banovina, je delež njenega prebivalstva, ki se je preživiljal s kmetijstvom, do leta 1941 še vedno znašal okoli 60%. Toda iz popisa prebivalstva iz leta 1931 je razvidno, da kar 20% kmetij ni omogočalo preživetja kmečkih gospodinjstev, katerih člani so bili vse bolj prisiljeni iskati dohodke v nekmetijskih dejavnostih. Kajti 57% vseh posesti je bilo manjših od 5 hektarjev in le malo nad 1% jih je bilo večjih od 50 hektarjev, velika večina teh pa ni presegala 100 hektarjev (Bilimovič, 1939: 5; Borak et. al, 2005: 444, 450–6, 484). Zemljiški davek je proti koncu tridesetih let obsegal le 14% vseh davkov. 50% vseh podjetij je zaposlovalo manj kot 10 delavcev; 84% jih je zaposlovalo manj kot 50; le 3% pa jih je zaposlovalo več kot 250: med temi so bile Trboveljska premogokopna družba, jeseniške in ravenske železarne, Tovarna emajlirane posode Westen, tekstilne tovarne Jugobruna Kranj, Glanzmann-Gassner Tržič, Doctor in drug ter Hutter in drug v Mariboru (Borak, et al, 2005: 452–3).

Navedimo vzorčni primer majhne kmetije na Dolenjskem, kot ga France Kresal povzema po podatkih Kmetijske zbornice iz junija 1938:

[I]mela [je] 4 ha zemlje, in sicer 2 ha njiv, 16 arov vinograda, drugo je bil gozd in travnik. Prehranjevala je 7 oseb, od tega 2 predšolska otroka. Pridelek kmetije je v letu 1936/37 znašal vrednost 8780 din. Od tega je bilo uporabljeno doma za lastno porabo za 5375 din, prodanih je bilo za 3405 din pridelka. V tem letu je ta kmet pridelal: 40 mernikov⁶ koruze za 1000 din, 15 mernikov pšenice za 325 din, 12 mernikov ječmena za 300 din, 6 mernikov prosa za 150 din, 6 mernikov ajde za 150 din, 70 mernikov krompirja za 1400 din, 3 mernike fižola za 150 din in 900 litrov vina za 2700 din, 35 mernikov sliv za 525 din, 4 mernike jabolk za 80 din in jajc za 100 din.

Izdatke za tekoče potrebe in špecerije je bilo za 4958 din, za 1020 din pa je moral dokupiti hrane, ker je že zgodaj spomladi zmanjkalo kruha. Izdatki so bili naslednji: 750 din za 25 mernikov pšenice, 270 din za vrečo moke, 180 din za 60kg soli, 200 din za petrolej in vžigalice, 340

⁶ 1 mernik = posoda s prostornino 30,74 litra. Mernik pšenice = 22,8 kg.

din za meso, 500 din za prašiča, 250 din za krmo, 250 din za drva, 180 din za 30 kg galice, 1500 din za obleko in obutev, 110 din za Domo-ljuba in šolske potrebščine, 700 din za cigarete, 100 din za milo, 450 din za priboljške in zabavo in 198 din za davek. Primanjkljaj je znašal 2573 din in ga je kmet pokrtil s postranskim zaslužkom z dnino 1160 din, z domačo obrtjo 1000 din in z bratovim prispevkom. Če ne bi bilo postranskega zaslužka in bratove podpore, bi se morala družina omejiti pri porabi kruha ali pa použiti koruzo, namenjeno za krmo ali se pa zadolžiti (Kresal, 1998: 116).

Kresal navaja tudi vzorčna primera srednje in velike kmetije. Pri prvi, ki je merila 9 ha, se med stroški že pojavlja zavarovanje in mezde za najete delavce v vinogradu, kmetija pa se je lahko preživljala sama; pri drugi, ta je merila 35 ha in njen glavni prihodek je predstavljala bolj dobičkonosna živinoreja (9.330 din za govedo, 9.266 za mlekarstvo in 4.393 za prašiče-rejo), pa se pojavljajo stroški, ki so bistveno bolj kakor z golo reprodukcijo delovne sile (tj. gospodinjstvom) povezani s produkcijo presežne vrednosti, tj. z aktivnim udejstvovanjem na trgu (Kresal, 1998: 116–7). Velika gospodarska kriza na začetku tridesetih let je dokončno razkrila nevzdržnost obstoječega stanja v kmetijstvu. Kot ugotavlja Kresal, so se najbolj zadolževale prav majhne kmetije, in sicer do petkrat bolj kakor srednje in kar desetkrat bolj kakor velike kmetije. Recimo v novomeškem okraju je bilo zadolženih 36, 4% vseh kmetij, dolgovi pa so v povprečju znašali po 17.096 din na kmetijo ali štirinajstletni čisti katastrski donos teh kmetij. Kmečki dolgovi so se v kriznih letih zaradi znižanja cen kmetijskih izdelkov in hkrati nespremenjenih cen industrijskih izdelkov, stroškov obresti in davkov povzpeli z šeststo milijonov dinarjev iz leta 1928 na 1,2 milijarde dinarjev v letu 1932 – v celotnem jugoslovanskem prostoru pa s treh na sedem milijard dinarjev (Kresal, 1998: 99, 120). Ker je bila absolutna večina slovenskih kmetij manjša od 5 hektarjev, ker je bilo njihovo kreditiranje *de facto* namenjeno samo golemu preživetju kmečkih gospodinjstev (zgolj obnovi njihove delovne sile, tako da je bilo z gledišča logike kapitala povsem neproduktivno, kot ugotavlja Kresal) in ker srednji in večji kmetje niso razpolagali s sredstvi, da bi pokupili kmetije, ki so prišle na boben, bi morale sredi tridesetih let priti do popolnega kolapsa slovenskega kmetijstva. Do tega kolapsa ni prišlo; in v tem dejstvu smo zgoraj identificirali »projekt«, skoz katerega je mogoče podrobneje opazovati in analizirati ekonomska pa tudi politična protislovja predaprilske Dravske banovine in zato tudi razložiti problematično hegemono pozicijo vladajočega razreda.

Pri kom so se kmetje zadolževali? Dobra polovica (53%) vseh dolgov je bila sklenjena pri bogatejših kmetih, trgovcih in odvetnikih, tretjina pri kreditnih zadrugah in zgolj slaba sedmina (15%) pri hranilnicah in bankah

(Kresal, 1998: 119). Navedeni vzorčni primer majhne dolenjske kmetije pa nakazuje, da je bil kredit tudi ena od nezanemarljivih oblik menjave znotraj posamezne kmečke družine, ki je bila v tem pogledu dejansko klan. Nezanemarljivost kredita znotraj kmečke družine kajpada ni v njegovi dejanski ekonomski teži, saj ga glede na deleže drugih oblik kredita statistika bržkone ni niti registrirala, temveč v njegovi funkciji reprodukcije sorodstvenih razmerij v času kapitalistične diferenciacije podeželja; natančneje, v okviru konkretne družbene formacije nam ta kredit pokaže na necelost družine kot institucije. Vprašanje družine je za nas tu bistveno, saj je veljalo za paradigmo doktrine o družbeni pravičnosti, ki jo je razvijal in se na njej tudi razcepil politični katolicizem.

Ko Kresal ugotavlja, da so velike kmetije v nasprotju z majhnimi mogle proizvajati za trg, v resnici pokaže na pomemben paradoks. Če majhne kmetije niso bile sposobne intenzivne proizvodnje presežkov, ki bi jih bilo mogoče realizirati na trgu, to še zdaleč ne pomeni, da niso bile odvisne od tega trga. Razlika med majhnimi in večjimi kmetijami je bila predvsem v tem, da v proizvodnji prvih ne nastopa mezdna delovna sila. Natančneje, kmetje majhnega obrata nastopajo kot mezdni delavci – dninarji – zaradi objektivne nemožnosti meznega odnosa na svojih majhnih posestih.⁷ Ekonomija majhnega posestva je v svojih bistvenih potezah ekonomija kalorij, katere patriarhalne produkcijske – nemezdne – odnose eksploatacije pogojuje tista kmetijska produkcija, v kateri že igrajo dominantno vlogo mezdni odnosi; to pa je navsezadnje mogoče samo zato, ker je moderna industrija na prenizki stopnji razvoja, da bi lahko v zadostni meri absorbirala presežno delovno silo s podeželja. Ekonomija kalorij kakor vsaka ekonomija v kapitalistični družbeni formaciji pretendira na profit, a tega ni zmožna sama realizirati; znotraj svojih meja *de facto* pomeni izžemanje več moči iz delovne sile, kakor jo lahko nadomestijo kalorije, edino dejansko »plačilo« za opravljeno delo, ki ga delavci prejema v okviru ekonomije kalorij.⁸ Če od te ekonomije abstrahiramo mezdno delo, drobno obrt in kredite, vidimo, da je njena edina možnost preobrazbe uporabnih izdelkov v blaga v tem, da jih dobesedno odtegne želodcem.⁹ Povezanost male kmetije z blagovno proizvodnjo

⁷ Kautsky je v svoji analizi moderne agrarne produkcije zapisal, da je »blago, ki ga malo posestvo proizvaja v presežku, [...] tisto proizvodjalno sredstvo, ki ga veleposestvo nujno potrebuje, blago, imenovano delovna sila.« (Kautsky, 1952: 308)

⁸ Prehranjevanje – obnavljanje delovne moči – je bilo med drugim tudi velika literarna tema književne smeri realizma na Slovenskem. Ritualni prehranjevanja, zlasti zajemanja iz skupne skleda, predstavljajo vozlišča mnogih fabulativnih zapletov pri Tavčarju, Kersniku pa tudi Bevku in Vorancu. Tematika prehranjevanja je pri tej književnosti dispozitiv, ki omogoča bistveno povečanje pomenske vrednosti glagola jesti. Na primer: »In laz in kočo mu je bil snedel s šolo!« (Tavčar, 1881/1971a: 30); »Karlovske Anžon je bil tisti večer gospodarju prinesel naročeno nožičko, po katero je bil bruhal na Tolminsko, Lizi pa ruto rumenih hrušk, po katere je bil bruhal na Cerkljansko.« (Tavčar, 1917/1971b: 208)

⁹ Podhranjenosti prebivalstva je mogoče pripisati tudi dejstvo, da so »v tridesetih letih [...] kar 45 %

pa je njena eksistenčna nuja; v zadnji instanci je porok za njene kredite zemlja – ki je v tem razmerju blago, s katerim kmečki gospodar razpolaga kot svobodni posestnik. Ta odnos, ki se kaže v denarni obliki in ki kmečkkega gospodarja vzpostavlja kot svobodnega posestnika, je le zunanji – navznoter, v odnosu do družinskih članov, ki delajo na tem majhnem posestvu, patriarhalna razmerja nimajo denarne oblike.¹⁰ Denarni kredit znotraj male proizvodne enote med družinskimi člani dejansko ni mogoč; a kako lahko potem vendarle govorimo o bratovem kreditu? Preden odgovorimo na to, moramo dodati, da so znotraj majhnega kmečkkega gospodarstva mogoče in celo nujne druge oblike kreditiranja, na primer t. i. odložene menjave (če naj uporabimo Maussov koncept: Mauss, 1996), pri katerih gre bolj ali manj za to, da starši računajo, da jih bodo otroci vzdrževali v času njihove starosti, tako da se bodo dejansko oddolžili za »minulo delo« staršev. Tovrstna oblika odložene menjave je bila za kmete eksistenčnega pomena, saj jim v predaprilski Jugoslaviji ni pripadalo nobeno pokojninsko zavarovanje, ki so si ga pred koncem tridesetih let v precejšnji meri v ostrih razrednih bojih že izborili mestni delavci. Toda kredit, o katerem govorimo, ne spada v odloženo menjavo, saj smo videli, da se sklepa med posamezniki, ki pripadajo isti generaciji. Očitno je, da je ta oblika kredita mogoča samo med temi, v našem primeru predvsem med majhnimi proizvodnimi enotami, in naš primer tudi kaže, da naj bi to obliko kredita običajno sklepala brata, tj. gospodarja po načelu vzajemne pomoči. Na tej točki nastopi vprašanje: ali obe mali proizvodni enoti, v okviru katerih smo identificirali dva kreditna režima, tvorita tudi dve posamezni, bistveno različni družini? Socialna katoliška doktrina bi na to – in *de facto* v svoji ideološki praksi vseskozi je – odločno odvrnila: ne. Ivan – recimo, da mu je tako ime –, ima na primer tri brate: Janeza, Ožbeja in – sebe. V razmerju do enega očeta, ki mu vsi trije pripadajo, je popolnoma vseeno, kako dobro so se poročili ali kako dobro stoječo kmetijo so prevzeli in iz kakšne so morali nekateri, denimo da je tako, oditi; vsi so bili in slej ko prej tudi ostali bratje, in v zaželenem primeru so bili spočeti v zakonski zvezi, ki se ji že dolgo reče družina. Toda kako naj tedaj poimenujemo posamezno proizvodno enoto, ki na eni strani kredit sprejema, na drugi pa daje;

nabornikov spoznali kot nezadostno razvite za opravljanje vojaške službe. Upočasnilo se je tudi zniževanje stopnje umrljivosti, tako da več kot 40% odraslih Slovencev ni dočakalo starosti 60 let.» (Borak et. al., 2005: 479)

¹⁰ Pri izpeljavi tega problema so bile za nas pomembne teoretske polemike v okviru skupine, ki je jeseni 2009 pod vodstvom dr. Maje Breznik pripravljala prijavo mednarodnega projekta *Transformations in the Cultures of Labour*. Skupina se je ukvarjala z vprašanji kompleksnega razmerja med sodobnimi pogoji produkcije v okviru delovnih organizacij in s strategijami preživetja v okviru gospodinjstev. Na razvoj naše problematike so vplivale teze in ugotovitve dr. Maje Breznik, prof. Rastka Močnika in kolega Marka Kržana, ki je skozi branje Charlesa Bettelheima izpeljal povezave med heterogenostjo delovnih procesov znotraj posamezne produkcijske enote in razmerjem te enote z mnogimi drugimi enotami. Gl. tudi: Kržan, 2011.

moderna državna administracija takšno enoto imenuje gospodinjstvo glede na premoženjsko razmerje, tj. navadno razmerje neposredne odvisnosti in odgovornosti med njegovimi člani; družina pa je v tem oziru mišljena kot širši pojem, ki pomaga definirati člane gospodinjstva, in tudi bistveno določa pravila dedovanja, dostopa do osebnih podatkov itn. Tako moralna in pravna ideologija. Vendar v tem pogledu problema ne moremo odpraviti tako, da gospodinjstvo, v našem konkretnem primeru pa mali kmečki obrat, kratko malo označimo za bazo, družino pa za njegovo ideološko nadzidavo; če kje, moramo v konkretnem primeru prav pri družinskih razmerjih prepoznati sledi modernizacijskih procesov – modernih ekonomskih razmerij, tj. nevzdržnosti samozadostnega kmetovanja: kreditiranje pri bratu je ena od preživetvenih strategij, neposredno povezana z načinom organiziranja proizvodnje na mali kmetiji; kot taka je na isti ravni kakor opravljanje dneve, drobne obrti itn. V čem se razlikuje kreditiranje med brati – kmečkimi gospodarji – od kreditnega razmerja med kmetom in trgovcem, ki denimo nista v nobeni sorodstveni zvezi? Na pravni ravni dejansko prav v ničemer. Od zakona o zemljiški odvezi z dne 7. septembra 1848 vse do konca 19. stoletja so mali kmetje v stari Avstriji postopoma *de facto* postajali svobodni posestniki majhnih zemljišč (Novak, 1996: 23–55); razmerje med bratoma – gospodarjema – je tedaj praviloma razmerje med svobodnima posestnikoma, ki pa sta hkrati tudi družinska poglavarja. Vseskoz se torej vsiljuje tale enačba: dve različni kmetijski gospodarstvi = dve različni družini. Zgoraj smo zapisali, da družine ne moremo enostavno interpretirati kot ideološko nadzidavo kmečkega gospodarstva, toda pregled »Oglasov« – »Ženitb« –, ki jih je redno, takoj za poročili o menjalnih tečajih in stanjih na domači in tujih borzah, objavljal pregovorno katoliški časnik *Slovenec*, nas na prvi pogled prepričuje prav o tem.¹¹

Značilno je, da so oglasi, ki bodisi delo iščejo ali pa ga ponujajo, vezani skoraj zgolj na kmečko delo (išče se hlapec, dekla), drobno obrtništvo (mesar, čevljar) – od »intelektualnih« poklicev je tu in tam kaka ponudba dela za tajnico ali inštrukcije, meščanstvo pa povprašuje predvsem po služkinjah. Ironično je, da na moderna kapitalistična produkcijska razmerja, ki ne temeljijo na patriarhalni delitvi dela ali na srednjeveškem razmerju gospostva (mojster – vajenec), pač pa na gospodarski pogodbi, na prvi pogled še najbolj spominjajo ženitni oglasi (ponudbe), ki se zelo pogosto glasijo takole:

30 letni trgovec z večjim premoženjem, išče zaradi ženitve krščansko dekle, čiste preteklosti in dobro gospodinjo s kapitalom. Prednost imajo

¹¹ Navedene oglase je avtorju posredoval Jernej Habjan, za kar se mu ob tej priložnosti najlepše zahvaljujemo.

trgovsko naobražene. Le resne ponudbe s sliko je poslati v upravo »Slovenca« pod »Sreča v Ljubljani« 355 (Slovenec, 9. 3. 1941).

Nadalje. Na drugi strani tudi drži, da že sama forma rubrike »Oglasi« reproducira moderno pogodbeno razmerje, tj. buržoazno pravno ideologijo. Časopisni »Oglasi« so trg delovne sile, na katerem se srečujejo pogodbene stranke in ponujajo svoje blago. Bistvo tega razmerja je, da oboji »nekaj ponujajo« in »nekaj iščejo« – kar jih navsezadnje šele konstituira za enakopravne in iluzorično tudi enakovredne pogodbene stranke. Časopisni oglas razkrajaja predmoderne oblike gospostva; razbija patriarhalne igre menjav, v katerih so si kmečka gospodarstva izmenjevala družinske člane, starši pa so dejansko odločali o zaposlitvi svojih otrok. Temeljna funkcija časopisnega oglasa je bržkone v tem, da naslavlja – vendar koga? Vsekakor ne sosedovega Ožbeja, pač pa »anonimnega« svobodnega posestnika delovne sile – svobodnega *citoyena v civilni družbi*, ki zna brati; in zares smo zgoraj videli, da so bila tudi najbednejša kmečka gospodarstva naročena na *Domo-ljuba*. Kmet, ki zna brati in ki mu je to celo v veselje, prav tako kakor obstoj alkohola in tobaka predpostavlja obstoj modernih ideoloških aparatov, predvsem šole, kar med drugim pomeni tudi to, da ne odvajajo davkov fevdalnemu gospodu, temveč plačuje davke moderni državi. Pogodbeno razmerje je učinek, ki ga proizvede časopisni oglas; časopis skoz neposredno materialnost nanizanih oglasov sinhronizira dve ponudbi – vsaka od njiju vsebuje kratke opisne karakteristike, v kasnejšem dejanskem produkcijskem procesu pa sta med seboj razločeni, natančneje, razpadeta v dve časovnosti: delovna sila se mora najprej iztrošiti v produkcijskem procesu, v katerem se pretvori v mrtvo delo, v proizvodni strošek, ki dejansko kreditira kapitalista – gospodarja (Marx, 1961/1986: 161). Kmečko – dninarsko – delo pa nam lahko v določeni meri celo velja za t. i. *truck-system*. Tovrstni oglasi na strani iskalcev zaposlitve opisujejo karakteristike delavčeve delovne sile, na strani ponudnikov pa najdemo pričakovanja o teh karakteristikah, pogosto pa tudi delovne pogoje in morebitne ugodnosti. Na primer: »*Služkinjo* za vsa hišna opravila in pomoč pri gospodinjstvu, pridna in poštena, z dežele, želi k manjši družini v Ljubljani. Nastopi takoj. Marija Jager, Zakl št. 8, p. Gomilsko.«; »*Kuharica* srednjih let, katera opravlja tudi vsa gospodinjstva dela in ima veselje služiti na deželi, se sprejme takoj. Plača 400 din. – M. Tomič, Rimske toplice.« (Slovenec, 5. 1. 1941); »*17-letno dekle* iz poštene družine, želi službe kot začetnica pri dobri gospodinjki, kjer bi se naučila kuhati. Mirko Strmšek, Ruše 66.« (Slovenec, 11. 1. 1941); »*Dobra kuharica* samostojna, srednjih let, prikupljive zunanosti – zdrava, poštena in zanesljivo čista, želi mesto pri dobri družini. Gre tudi za sobarico. Ponudbe z navedbo plače na: P. Žugman, Ljubljana, Mirje 29.« (Slovenec, 12. 1. 1941); »*Dekle z dežele* vajena kuhati in gospodinjstva, samostojna in varčna, pridna, vsestransko

poštena in zanesljiva, želi službo, najraje pri dobri krščanski družini. Naslov v upravi »Slov.« pod št. 828.« (*Slovenec*, 19. 1. 1941); »*Hlapca* treznega, poštenega, vajenega konj in kmečkih del, sprejemem. Martinec, Trnovski pristan 22.« (*Slovenec*, 30. 3. 1941) Družina v večini tovrstnih primerov nastopa kot zaželeni »delodajalec«.

Iz teh oglasov je takoj razvidno, da pogodbeno razmerje samo, ki ga implicira forma oglasa, ni podvrženo kakemu režimu omejitev, zahtev, terjatev ipd.; predikati, ki orisujejo zaželene in ponujene lastnosti delovne sile, pa eksplicitno kažejo na režim omejitve, nad katerim več kot očitno gospoduje katoliška patriarhalna ideologija. V čem je »briljanca« forme oglasa? Kljub vsemu nagovarja – čeprav dejansko sama po sebi ne izreče ničesar. Ta »tih« nagovor je »emancipatoričen«, vendar dejansko ostane brez glasu pred brutalnim patriarhalnim gospodstvom, ki terja čistost, krščanskost, treznost in poštenje. Potem ko je pogodbeno razmerje vzpostavljeno, je govor o poštenju dejansko odveč. Materialistično gledano, zgodovinsko družbeno razmerje, ki v našem konkretnem primeru poveže dve stranki skoz oglas, razmerje, ki predhodi (do)govoru, je pošteno samo po sebi. Zahteve po poštenju, ki so na tem mestu tautologija *par excellence*, so odvisne od neke druge tautologije, ki iz teh oglasov ni neposredno razvidna in s pomočjo katere lahko naposled pojasnimo, zakaj družina ni kratko malo ideološka nadzidava kmečkega gospodarstva ali gospodinjstva. Diskurz o poštenju, ki dopolnjuje »poštenost«, ki je vpisana že v samo formo oglasa (pogodbenega razmerja), je sled katoliškega ideološkega projekta: njegovega odziva na procese modernizacije.

Katoliški politični projekt je vse od konca 19. stoletja naprej, najodločnejše po slavni okrožnici *Rerum novarum* (1891) papeža Leona XIII., razvijal kritiko liberalnega kapitalizma. Ta kritika je bila tedaj dovolj radikalna, da je v njenem okviru postala povsem mogoča in nekaj časa (do okrožnice *Quadragesimo anno*, 1931) tudi dovoljena sintagma *krščanski socializem*. Najvidnejši slovenski katoliški teolog-filozof dr. Aleš Ušeničnik je še sredi dvajsetih let, v okviru vprašanja, kateri so vrhovni zakoni socialnega gospodarstva, med drugim zapisal tole: »[V]se gospodarstvo mora tako motriti blaginjo posameznikov, da sodeluje za blaginjo vseh (krščanski *socializem* in *solidarizem* mora zavladati vsepovsod).« (Ušeničnik, 1926: 123) Nasploh je katolicizem liberalizmu očital materializem, in sicer tako v filozofskem kakor v praktičnem pogledu. »*Liberalizem* oznanja svobodo v gospodarstvu: svobodo nasproti Bogu, češ da za gospodarsko življenje božje postave ne veljajo, in nasproti državi, češ da država nima pravice posegati v gospodarsko življenje.« (Ušeničnik, 1934: 33) Toda kljub ostri kritiki, katere jedro je bilo razkrivanje neznosne bede »delovnih stanov«, politični katolicizem ni podal ultimativne zavrnitve kapitalizma. Denimo po Ušeničniku je kapitalizem kakor socializem, komunizem, materializem in razredni boj najprej

samo beseda, ki ima lahko več pomenov. »Ločiti moramo kapitalizem in kapitalizem.« (Ušeničnik, 1938: 34) V prvi jeruzalemski krščanski občini so ustvarili nekakšen komunizem, kajti beseda *komunizem*, izpeljanka iz lat. *communis*, najprej pomeni skupnost, na drugi strani pa *kapitalizem* lahko pomeni napredek proizvodjalnih sil, kar samo po sebi nikakor ne more biti slabo. Kdaj pa je lahko nekaj slabega? Ušeničnik navaja okrožnico papeža Pija XI. Quadragesimo anno, 1931 (v nadaljevanju Qu):

Krši pa pravi red, če kapital najema delavce ali proletarski razred za ta namen in pod tem pogojem, da bi se podjetje in sploh vse gospodarstvo ravnalo po njegovi volji in v njegov prid, brez ozira na človeško dostojanstvo delavcev, na socialni značaj gospodarstva, na socialno pravičnost in občo blaginjo (Ušeničnik, 1934: 40).

Povedano drugače: kapitalizem je slab, če delavca zaradi sebičnosti namenoma ne plačuje dovolj, da bi lahko vzdrževali sebe in svojo družino. Toda:

Dasi je pa kapitalizem dejansko res skoraj nujno oderuški način gospodarstva, vendar ni mogoče reči, da bi bil vsak podjetnik »kapitalist« v slabem pomenu besede, to je oderuh. Tega niti Marx ne trdi. So podjetniki, ki si po svoji vesti resno trudijo, da bi bili delavcem vedno pravični in ne bi iskali nobenega nepravičnega profita. Res pa mnogokrat ne morejo delavcu dajati tega, kar bi jim šlo, ker se novodobno gospodarstvo tako prepleta, da tudi podjetnik z najboljšo voljo ne more dajati dosti večjih plač kakor jim dajejo druga podjetja, če noče propasti in v propast s seboj potegniti tudi delavcev. Ker je tega kriva vsa današnja družbena in gospodarska uredba, zato se mora le-ta preurediti, dotlej pa mora delavstvu pomagati vsa družba (n. pr. s socialnim zavarovanjem) (Ušeničnik, 1934: 41).

Zasebna last je najnaravnejša pravica:

Socializem zanikuje zasebno lastnino, češ da je zasebna lastnina kriva vsega zla. Toda zla ni kriva zasebna lastnina, ampak zloraba zasebne lastnine.

Res, Bog hoče, naj svet in stvarne dobrine na svetu služijo ljudem. A prav zato, da bi bilo dosti teh dobrin, naj bi bila po božji uredbi na svetu zasebna lastnina. Zakaj vsak rajši dela za svoje, kakor za tuje, in za to kar je »komunsko«, posameznik navadno nima dosti skrbi. Po izvornem grehu je človek le preveč sebičen (Ušeničnik, 1938: 43–4).

Do družbenih sprememb mora priti. V tridesetih letih je pot do teh sprememb Ušeničnik zgostil v naslednje »Osnovne zahteve«:

a) da je treba obnoviti in prenoviti družbe, ki se v njih naravno izživlja človeška socialnost in ki iz njih človek tudi dobiva neko stalnost v človeški družbi (socialni stalež, enakopravnost, ugled, moč); takšne družbe so: družina, stan, narod, država; b) da ni treba, da bi bila vsa lastnina individualna; lahko je v nekih mejah tudi kolektivna in časih je celo prav, če je takšna (potreba socializacije); le splošni kolektivism je neupravičen in nesrečen, ker zanikuje človekove naravne pravice in ubija veselje do dela; c) da je treba uveljavljati v gospodarstvu socialno kontrolo, ki naj onemogoči zlorabljanje gospodarske moči proti socialni blaginji in socialni pravičnosti (Ušeničnik, 1934: 136).

Idealna družbena ureditev je stanovska ureditev, tj. korporativizem.

Ušeničnikovo kritiko liberalizma je naposled mogoče povzeti skoz njegovo interpretacijo francoske revolucije, ki je imela zanj tako kakor večina družbenih fenomenov dobro in slabo stran. a) dobra stran: »razbila je absolutizem vladarjev in premoč plemstva ter pripravila tla za osvobojenje narodov in delavskih stanov. Za francosko revolucijo je prišlo l. 1848, ki je prineslo to dvojno svobodo: konstitucionalizem in zemljiško odvezo«; b) slaba stran: »[E]nakost kot bratstvo po naravi brez božjega očetovstva« (Ušeničnik, 1934: 21). Se pravi, bratstvo kot enakost v svobodi razpolaganja z lastnino, ki za svojo utemeljitev ne potrebuje Boga, vendar hkrati: zasebna lastnina je naravna pravica vseh individuumov, ki ima prav zaradi oddaljevanja od Boga, kar je katoliška definicija greha, lahko tudi slabe posledice. Absolutno oddaljitev od Boga pa predstavljata socializem in zlasti komunizem, ki zavračata ne samo Boga, temveč celo zasebno lastnino.

Nereduktibilnost besed na predmete, fenomene v naravi in družbi je pri Ušeničniku bistvenega pomena. Neujemanje med označevalcem in označenecem je pri Ušeničniku kot katoliškem filozofu in teologu neločljivo povezano z vprašanjem transcendence; na eni strani večnost resnice božjega razodetja, na drugi strani materialni svet, ki se nenehno spreminja in s svojo barvitostjo odteguje človeka od večnih, vidnemu živcu in dotiku nedostopnih resnic; to zadnje je kajpada posledica izvirnega greha in izgona iz raja (prim. Dragoš, 1998: 32). Ko Ušeničnik zapiše, da so si delavci za svojo nesrečo v veliki meri krivi sami, ker so se vdali liberalizmu kot hlepenju po gosposkem življenju (poželenju po oblekah in zabavi), uživanjaželjnosti in alkoholizmu, meri na pogubni učinek prevare lepote materialnega sveta, v katerem je svoboda samo svoboda, denar samo denar, golo telo samo golo telo in tako naprej v neskončnost. Pozaba ali zanemarjanje Boga in njegovega razodetja je pri Ušeničniku popolna skladnost med označencem in označevalcem v vsakdanjem

življenju, tj. neke vrste privilegij, ki v kozmosu lahko pritiče zgolj Bogu. »V začetku je bila Beseda in Beseda je bila pri Bogu in Beseda je bila Bog.« (Jn, 1,1) – to je tautologija, aksiom, ki izpričuje to skladnost in harmonijo. Funkcija verske resnice (dogme) je, da nenehno opozarja na neskladnost razmerja med označevalcem in označencem, zato njene resnice, ki se pogosto pojavljajo kot apriorne zapovedi, predstavljajo nekakšen arhiv, iz katerega je mogoče oblikovati dopolnila fenomenom materialnega sveta. Zasebna lastnina tako ni samo zasebna lastnina, s katero bi bilo mogoče početi, kar nas je volja – za takšno je po Ušeničniku veljala v poganskem svetu pred nastopom krščanstva¹², lastnina je tudi pravica, a kot taka lahko nastopa samo tako, da je zvezana z odgovornostjo, ki nam jo zapoveduje Bog. Človek je človek, entiteta iz mesa in krvi, vendar je tudi Človek kot božji sin; meso je šibko, duh je močan, saj je večer. Moralični diskurz zgoraj povzetih časopisnih oglasov je dokument teh dopolnil. Družina, pri kateri je mogoče dobiti zaposlitev oziroma se zaposlitve pri njej nadejati, tako da je v njej mogoče zadovoljevati najmaterialnejše človekove potrebe, potemtakem ni le družina, pač pa »krščanska« oziroma »dobra« družina. Poštenost nenehno nastopa bodisi kot pogoj za pridobitev zaposlitve bodisi kot lastnost osebe, ki išče delo: »iz poštene družine«. Diskurz o poštenju in dobroti kot dopolnilo, ki je bistveno moralično, je slej ko prej edino možno sredstvo za prepričljivo analogijo med nazaretsko družino in moderno družino: »*Družini* sploh je dalo krščanstvo prelep vzor, vzor nazaretske družine, ki družni čudovito v sebi avtokriteto družinskega očeta, spoštovanje žene-matere in ljubeznivo skrb za dete.« (Ušeničnik, 1934: 21) Analogija je možna prav v tem, da dejanska, empirična družina tridesetih let 20. stoletja nikakor ne ustreza temu čistemu idealu, in Ušeničnik v svojih delih prostodušno popisuje bedne razmere, v katerih životarijo kmečke in posebej delavske družine, in poudarja nezdrave odnose, ki vladajo med družinskimi člani:

Radi premajhnega zaslužka stanujejo delavske družine po temnih, zatohlil, tesnih kotih. Dostikrat stanujejo z delavsko družino še drugi. Že to je lahko vzrok nenravnosti. V takšnih razmerah tudi delavec-oče ne najde doma pravega zadovoljstva. Zato začne zahajati v družbe; navadi se pijače; zapravlja zaslužek, ki že itak za preživljanje družine ni zadosten. To mu le še večja nezadovoljstvo, začne preklinjati družbo, družino in sebe, nazadnje pa še Boga (Ušeničnik, 1938: 18).

Priznavanje ideala skoz prakse zaklinjanja duhovnim dobrinam, kakršne so prijateljstvo, ljubezen, vzajemna pomoč, priznanje, spoštovanje,

¹² Ušeničnik moderno dobo imenuje tudi doba novega poganstva in vanjo prišteva tako liberalizem kakor socializem, komunizem in nacionalsocializem.

pravičnost in svoboda (Ušeničnik, 1938: 10-1), predpostavlja priznanje lastne grešnosti: predpostavlja razdaljo med transcendentnim in materialnim svetom. Po katoliški socialni doktrini je ravno v tem pot do izboljšanja človekovega neznosnega položaja v modernem svetu, pomeni sanacijo medčloveških vezi pod vrhovnim poveljstvom Katoliške cerkve. V operativnem pogledu je projekt novega pokristjanjevanja v dvajsetih letih prevzela institucija, imenovana Katoliška akcija. »Krščanska družina« po tem ključu nikakor ne more pomeniti čiste in brezmadežne družine, in dejansko to velja tudi za dekline, ki zase trdi, da je čiste preteklosti. Zgodovinski zdr slovenskega liberalizma 19. stoletja, katerega čas se je dokončno iztekel v tridesetih letih 20. stoletja, je bil med drugim tudi v tem, da je v tovrstnem moralizmu videl zgolj in samo klerikalno hipokrizijo; ko je razkrinkaval resničnost katolicizma, je dejansko bolj ali manj povedal le to, kar so o sebi govorili in sodili sami klerikalci. Katolicizem prav tako ne trdi, da razmerje med delom in kapitalom ni izrazito napeto. Še več: »[D]elavci [se] lahko časih pošteno bore za svoje pravice, če se le zdržujejo sovražnosti in medsebojne mržnje (Qu.115).« (Ušeničnik, 1934: 112-3): »zdržujejo« – kakor prezigodnjih in nezakonskih spolnih odnosov, pijančevanja, ogledov umazanih filmov, izložb, pogrošne literature itn.

Kaj torej po katoliški socialni doktrini predstavlja družina? »Stanice socialnega organizma so *družine*. Če družine niso zdrave, tudi socialni organizem (družba in država) ne more biti zdrav« (Ušeničnik, 1934: 136). Kot smo videli, Ušeničnikova diagnoza zdravstvenega stanja sodobne družine in družbe vsekakor ni bila pozitivna. Vseeno pri njem (in katoliški doktrini nasploh) velja družina za izhodiščno točko novega pokristjanjevanja. Družino namreč razkrajata tako liberalizem kakor komunizem, prvi z individualizmom, drugi s kolektivizmom; v prvem primeru se posameznik družini odtuji, v drugem pa družinsko vlogo prevzame orjaška skupnost, tj. družba kot taka. Znosni kapitalizem (kapitalizem »v pozitivnem pomenu te besede«) je mogoč le v primeru, da v navedeni Ušeničnikovi sintagmi »družina, stan, narod, država« paradigmatična funkcija pripada prvemu členu. Načelo prenovljene družbe naj bi se zne bilo pehanja za dobičkom, vendar na tej točki obstaja problem. Kot smo videli na primeru majhne dolenske vzorčne kmetije in oglasov, tudi (katoliška) družina funkcionira kot proizvodna enota, katere vez z drugo proizvodno enoto je ne le krvna, ampak tudi menjalna (denarna). Družina kot pojem potrebuje dopolnilo: to dopolnilo je dom. Dobro si pogledjmo, kako pri Ušeničniku pojem doma dejansko podvaja pojem družine:

Koliko sreče daje človeku družinsko življenje: možu in ženi medsebojno ljubezen, očetu in materi ljubezen vdanost otrok, otrokom ljubezen staršev, bratov in sester.

Kako očarljiv je človeku spomin na dom. Dom ni le hiša z vrtom, dom je neka skupnost tega in še mnogo drugega, življenja v domači hiši, pri očetu in materi, z brati in sestrami, pa še domačih navad, mladostnih spominov, veselih in žalostnih doživetij. Še osivelemu možu na tujem, ki ima vseh tvarnih dobrin dosti, oko zasolzi, ko se spomni doma. Misel na dom mu je kakor misel na izgubljeni raj (Ušeničnik, 1938: 11).

Pri tem dejansko ne gre za idealiziranje družine, kot se morda zdi na prvi pogled. (Idealizem nikoli ne idealizira realnosti.) Dejanska družina je še zmerom slej ko prej disfunkcionalna, dom pa majhno, zatoхло in temno delavsko stanovanje ali plesniva in propadajoča kmečka bajta. Gre za to, da je družina tu zamisljiva kot skupnost, v kateri menjava med njenimi člani izhodiščno nima (in tudi ne more dobiti) denarne oblike. V tem razmerju brat še vedno lahko posodi bratu denar, vendar iz ljubezni in naklonjenosti – v zameno za ljubezen in naklonjenost, ne računajoč na profit. To je odločilnega pomena. Denarno gospodarstvo, zasebna lastnina, ustvarjanje prosperitete in napredka, vendar zunaj režima profita, ki dela kapitalizem skoraj nujno oderuški; dejansko gre za režim blaginje. Gre za načelo, ki je pri družini, pojmovani kot dom (skupnost), logično mogoče, medtem ko se komunistični kolektivizem zaradi zanikanja družine in zasebne lastnine po tem ključu kaže kot popolnoma nemogoč; nacionalsocializem in fašizem, ki sta v mnogih potezah sicer sprejemljiva, bližje rešitvi socialnega vprašanja kakor socializem (uvajanje korporativizma), pa sta problematična zato, ker za paradigmi njunih sistemov ne velja družina, temveč načelo avtoritarne – totalitarne – države, ki naddoloča sintagmo (Ušeničnik, 1938: 52–8).¹³ Ker obstoječi kapitalizem ogroža to načelo, tako da družina vse težje funkcionira kot dom (skupnost), je treba reformirati kapitalizem v skladu s tem načelom. Kajti če je mogoča solidarnost med brati, ki so med seboj kot svobodni posestniki lahko vse prej kot solidarni – in Ušeničnik večkrat poudari problem drobljenja kmečkih posesti ob dedovanju –, je mogoča tudi med delavci, med kmeti – ki (krvno) pripadajo različnim družinam, in končno tudi med delavci in kapitalisti. Če povzamemo: družina lahko znotraj navedene Ušeničnikove sintagme funkcionira kot paradigma, le če je pojmovana kot skupnost, kakor so stan, narod, država različne oblike skupnosti. Pojem stanu tako presega razred, ki *de facto* ogroža sintagmo (kot totaliteto v celoti), v kateri dominira načelo družine. Razred si Ušeničnik razlaga kot razcep med stanovi, kot učinek kapitalizma, v katerem se ljudje, ki sicer delajo v isti proizvodni panogi, razcepijo zaradi neenakih dohodkov, ki jih

¹³ Analitični model sintagmatske in paradigmatike ravnih prevzemamo pri Rolandu Barthesu (Barthes, 1990: 176–98), njegovo razumevanje s pomočjo koncepta naddoločenosti pa dolgujemo kolegu Jerneju Habjanu.

dobijo za svoje delo. Stan, pojmovan skozi paradigmo družine, pa združuje vse ljudi, ki delujejo na nekem področju, ne glede na njihove premoženjske razmere. Na tej točki lahko sklenemo, da ima pojem družine po katoliški socialni doktrini še najmanj zveze z družino kot tako; v prvi vrsti zadeva moderne družbene procese same, ki prav to »tradicionalno« družino razkrajajo.

Sklep

Razpravo lahko končamo z dvojnimi sklepi.

Prvič. Intervencija Borisa Kidriča, ki je v navedenih delih implicitno potegnil razmejitveno črto med gospostvom kapitalističnega razreda in kapitalistično gospodo, nakazuje zanimivo aporijo marksistične razredne analize tistega časa. V konceptualizacijah, ki so bile značilne za marksizem Tretje internacionale in so ostale zelo vplivne še dolgo po drugi svetovni vojni, je bilo vprašanje družbenih razredov in razrednosti pogojeno z razmerjem dveh dihotomij: objektivno/subjektivno, družbena baza/družbena nadzidava. Se pravi: a) razredi na eni strani obstajajo *na sebi* kot določene danosti; so entitete, ki so povsem skladne z razcepljenostjo družbe zaradi neenakega položaja njenih akterjev znotraj proizvodnje kot take in povsem neodvisno od zavesti in volje teh akterjev; b) razredi na drugi strani pod določenimi pogoji obstajajo tudi *za sebe*; gre torej za (samo)zavedanje družbenih skupin o njihovem dejanskem družbenem položaju. V tem teoretskem horizontu v resnici ni bil toliko problematičen delavski razred, saj so kot njegovo subjektivno silo vedno lahko identificirali komunistično partijo, kolikor vladajoči razred (kapitalistov), ki za prakticanje svojega gospostva analogne oblike (samo)zavedanja ni potreboval. Kidričev poskus razrešitve tega problema nakazuje, da je kljub relativni rigidnosti marksistične teorije tistega časa »empirična« analiza konkretne situacije odprla možnosti redefinicije konceptov in s tem produktiven razvoj marksistične teorije. Pomen Kidričeve intervencije nam postane razumljivejši, če jo beremo skozi prizmo razkola Jugoslavije (KPJ/ZKJ) z Informbirojem – Sovjetsko zvezo –, ko je analiza konkretne situacije ob razmeroma nespremenjenem teoretskem aparatu proizvedla dva temeljna koncepta – socializem kot svetovni proces, socializem kot svetovni sistem (gl. Program ZKJ, 1958/1984: 26) –, ki sta postavila politične in teoretske temelje za redefiniranje marksizma in njegovih teorij. Koncept socializma kot svetovnega sistema – in njegova alternativna paradigma razlage globalnih modernih družbenoekonomskih procesov – še danes ostaja izziv za teorije svetovnih-sistemov, ki izhajajo iz del Immanuela Wallersteina.

Drugič. Kidričeva intervencija je z implicitno revizijo razumevanja vladajočega razreda prevrednotila tudi pojmovanje delavskega razreda, ki se

v dokumentih jugoslovanskega osvobodilnega in revolucionarnega gibanja sicer vseskoz pojavlja kot borbena avantgarda. Mogoče je trditi, da je delavski razred kljub nihanjem v teh dokumentih politična platforma, nezvedljiva na katerokoli identiteto, ki bi si jo lahko ekskluzivno lastila posamezna družbena skupina. Na drugi strani socialni in politični koncepti nasprotnikov osvobodilnega in revolucionarnega gibanja niso bili zmožni izgradnje enotne politične platforme, in to je na koncu odločilno prispevalo k njihovu porazu. Nereduktibilnost razlike med centralističnimi-unitarističnimi koncepti na eni strani in katoliškim domačijstvom na drugi je po naši hipotezi povsem korelativna z nepomirljivo razklanostjo med plavo (slovenski četniki in t. i. ljotičevci) in belo (vaški stražarji oziroma Prosto-voljna protikomunistična milica in kasneje Slovensko domobranstvo) frak-cijo slovenske kontrarevolucije. Natančneje, socialni in politični projekt slovenskega političnega katolicizma, ki smo ga nadrobneje obravnavali z analizo Ušeničnikovih tekstov, je doživel poraz ob okupaciji, saj je njegova minimalna distanca do fašističnega etatizma dokončno zgubila stvarno pod-lago; nove paradigme ta krog očitno ni bil več zmožen proizvesti, stara pa ni bila več uporabna. Zato sta izrazito prvenstvo pridobili najskrajnejši desni ločini (Tomčevi Mladci in Ehrlichovi Stražarji), ki jima je bila že v predvoj-nem obdobju fašistična platforma v luči neizbežnega globalnega spopada s komunizmom popolnoma sprejemljiva. Ostalim protirevolucionarnim gru-pacijam je ostala samo kulturna avtonomija, ki pa za vzpostavitev enotne politične platforme prizadevanjem navkljub kratko malo ni zadoščala.

LITERATURA

- Arendt, Hannah (2003): Izvori totalitarizma. Ljubljana: Študentska založba.
- Arrighi, Giovanni in Saul, John S. (1969): Nationalism and Revolution in Sub-Saharan Africa. *The Socialist Register* 6: 137–88.
- Barthes, Roland (1990): Retorika starih. Elementi semiologije. Ljubljana: ŠKUC, Znanstveni inštitut Filozofske fakultete.
- Bel, Germà (2010): Against The Mainstream. Nazi Privatization in 1930s Germany. *The Economic History Review* 63 (1): 34–55.
- Bilimovič, Aleksander (1939): Agrarna struktura Jugoslavije in Slovenije v primeri z agrarno strukturo nekaterih drugih dežel. Ljubljana: posebni odtis iz »Tehnike in gospodarstva« V (3–4).
- Borak, Neven et. al. (2005): Slovenska novejša zgodovina 1. Od programa Zedinjene Slovenije do mednarodnega priznanja Republike Slovenije 1848–1992. Fischer, Jasna et. al. (ur.). Ljubljana: Mladinska knjiga in Inštitut za novejšo zgodovino.
- Braun, Hans-Joachim (1990): *The German Economy in the Twentieth Century*. London, New York: Routledge.
- Dolar, Mladen (1982): Struktura fašističnega gospodstva. Marksistične analize fašizma in problemi teorije ideologije. Ljubljana: Univerzum.

- Dragoš, Srečo (1998): Katolicizem na Slovenskem. Socialni koncepti do druge svetovne vojne. Ljubljana: Krtina.
- Gosar, Andrej (1939): Finančna in gospodarska stran vprašanja o slovenski banovini. *Dejanje II* (9): 349–68.
- Kautsky, Karl (1952): Agrarno vprašanje. Pregled tendenc v modernem kmetijstvu in agrarna politika socialne demokracije. Ljubljana: Cankarjeva založba.
- [Kidrič, Boris] (1941): Naša nesreča in naša vera. *Slovenski poročevalec II* (1). V Tone Ferenc et. al. (ur), *Dokumenti ljudske revolucije v Sloveniji*. Knjiga 1 (1962): 35–7. Ljubljana: Inštitut za zgodovino delavskega gibanja.
- Kidrič, Boris (1942): Revolucionarni razvoj slovenskega narodnoosvobodilnega gibanja. *Delo* (2). V Ferenc et. al. (ur), *Dokumenti ljudske revolucije v Sloveniji*. Knjiga 2 (1964): 51–4. Ljubljana: Inštitut za zgodovino delavskega gibanja.
- Kresal, France (1998): Zgodovina socialne in gospodarske politike v Sloveniji od liberalizma do druge svetovne vojne. Lazarevič, Žarko (ur.) in Borak, Neven (ur.). Ljubljana: Cankarjeva založba.
- Kržan, Marko (2011): K teoriji prehoda med produkcijskimi načini. *Teorija in praksa* [pričujoča številka].
- Lazarevič, Žarko in Prinčič, Jože (2000): Zgodovina slovenskega bančništva. Ljubljana: Združenje bank Slovenije.
- Lazarevič, Žarko (2005): Slovenski nacionalni interes v gospodarstvu do druge svetovne vojne. *Zgodovinski časopis* 59 (1–2): 101–10.
- Mauss, Marcel (1996): Eseg o daru in drugi spisi. Uvod v delo Marcela Maussa. Ljubljana: ŠKUC, Znanstveni inštitut Filozofske fakultete.
- Marx, Karl (1986): Kapital. Kritika politične ekonomije. Prvi zvezek. Prva knjiga. Produkcijski proces kapitala. Ljubljana: Cankarjeva založba.
- Mikuž, Metod (1960): Pregled zgodovine narodnoosvobodilne borbe v Sloveniji. Prva knjiga. Ljubljana: Cankarjeva založba.
- Nedog, Alenka (1978): Ljudskofrontno gibanje v Sloveniji od leta 1935 do 1941. Ljubljana: Borec.
- Novak, Mojca (1996): Periferna agrarna transformacija. Slovenski primer. V Neven Borak in Žarko Lazarevič (ur.), *Prevrati in slovensko gospodarstvo v XX. stoletju 1918–1945–1991*, 23–35. Ljubljana: Cankarjeva založba.
- Pirjevec, Jože (1995): Jugoslavija. Nastanek, razvoj ter razpad Karadjordjevičeve in Titove Jugoslavije. Koper: Založba Lipa.
- Program Zveze komunistov Jugoslavije. Sprejet na sedmem kongresu Zveze komunistov Jugoslavije (1984). Ljubljana: ČZDO Komunist.
- Pulancas, Nikos (1978): Klase u savremenom kapitalizmu. Beograd: Nolit.
- Službeni list banske uprave Dravske banovine, 16. 4. 1941, 12 (30).
- Stalin, J. (1978): Marxism Versus Liberalism. An Interview with H. G. Wells, July 23, 1934. V J. Stalin, *Works*, Volume 14. Dostopno preko <http://www.marx2mao.com/PDFs/StWorks14.pdf>, 12. 11. 2010.
- Sveto pismo stare in nove zaveze. Slovenski standardni prevod iz izvornih jezikov (1997). Ljubljana: Svetopisemska družba Slovenije.
- Tavčar, Ivan (1971a): Moj sin. V *Med gorami*. Slike iz loškega pogorja. Ivan Tavčar izbrano delo III, 26–33. Ljubljana: Mladinska knjiga.

- Tavčar, Ivan (1971b): Cvetje v jeseni. V Ivan Tavčar izbrano delo III, 135-240. Ljubljana: Mladinska knjiga.
- Ušeničnik, Aleš (1926): Socialna ekonomija. Osnovni nauki v vprašanjih in odgovorih. Ljubljana: Društvena nabavna zadruga v Ljubljani.
- Ušeničnik, Aleš (1934): Socialno vprašanje. Druga, predelana in dopolnjena izdaja. Ljubljana: Naša pot.
- Ušeničnik, Aleš (1938): Obris socialnega vprašanja. Ljubljana: Naša pot.
- Wallerstein, Immanuel (1974): The Modern World-system I. Capitalist Agriculture and the Origins of the European World-Economy in the Sixteenth Century. Academic Press.